

JANUSZ DYL SAC
Lublin

TRAKTATY DUSZPASTERSKO-LITURGICZNE I SPOWIEDNICZE ORAZ KSIĄŻKI DOTYCZĄCE FORMACJI KAPŁANÓW I ZAKONNIKÓW WYDRUKOWANE W POLSCE DO POŁOWY XVI WIEKU

Liczne książki wytłoczone w drukarniach polskich w latach ok. 1475-1550 dostarczały potrzebnych wiadomości do skutecznej działalności duszpasterskiej. Do czasu wprowadzenia na uniwersytety w 1777 r. teologii pastoralnej jako samodzielnego przedmiotu traktowano ją jako zbiór odpowiednio wyselekcjonowanych wiadomości z teologii moralnej, dogmatycznej, ascetycznej oraz prawa kanonicznego, potrzebnych duszpasterzowi do przekazywania wiernym podstawowych zasad wiary i moralności chrześcijańskiej. Dołączano także pouczenia rubrycystyczne¹.

1. Traktaty duszpastersko-liturgiczne

W okresie przedtrydenckim wielką rolę w kształceniu duchowieństwa odgrywały traktaty duszpastersko-liturgiczne. Druk przyczynił się wydatnie do ich ekspansji, pomagając klerowi w coraz lepszym sprawowaniu funkcji duszpasterskich.

Pierwszym takim traktatem wydrukowanym w Polsce już ok. 1475 r. przez wrocławskiego impresora Kaspra Elyana było dzieło Mikołaja z Błonia (zm. ok. 1440) pt. *Tractatus sacerdotalis de sacramentis deque divinis officiis et eorum administrationibus*². Dzieło to powstało już w pierwszej połowie XV w. Gdy w

¹ M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa (wiek XVI-XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 310.

² Egzemplarze znajdują się w: Bibliotece oo. Cystersów w Mogile, Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu, Bibliotece Polskiej Akademii Nauk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: Ossol), w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW) i w Bibliotece Uniwersytetu

1428 r. Stanisław Ciołek (zm. 1437) został konsekrowany na biskupa poznańskiego, mianował księdza Mikołaja swoim kapelanem i polecił mu napisanie podręcznika dla duchowieństwa, co też Mikołaj uczynił. Jako prawnik z wykształcenia, we wszystkich częściach traktatu posługiwał się dziełami kano-nistycznymi, i to w zagadnieniach czysto teologicznych³. Praca Mikołaja z Błonia była reprezentatywnym świadectwem średniowiecznych tendencji refor-mistycznych, panujących również na terenie Polski w XV w.⁴ Mikołaj uważał, że warunkiem owocnej pracy duszpasterskiej jest odpowiednia wiedza i osobista świętość kapłanów⁵.

Nim wydrukowano dzieło Mikołaja we Wrocławiu, znane ono już było w licz-nych odpisach rękopiśmiennych. Do chwili obecnej w zbiorach polskich zachowa-ło się 35 rękopisów tego dzieła⁶. Możliwe, że Kasper Elyan zainteresował się pracą Mikołaja z Błonia na skutek sporej liczby rękopisów traktatu znajdujących się na Śląsku.

Dwa następne wydania dzieła Mikołaja z Błonia wytłoczono w Polsce w la-tach 1519 i 1529. Pierwsze z nich wydrukował w Krakowie Jan Haller, dedykując je Piotrowi Tomickiemu, wtedy jeszcze biskupowi przemyskiemu. Na karcie ty-tułowej umieścił herb biskupa – Łódzia⁷. Ostatnie wydanie dzieła Mikołaja w Polsce wytłoczył dziesięć lat później, również w Krakowie, Maciej Szarfenberg⁸. To ostatnie wydanie różniło się od wcześniejszych edycji tylko drzeworytem na karcie tytułowej. Drzeworyt przedstawiał nauczającego biskupa Stanisława ze Szczepanowa. Obie edycje krakowskie zostały oparte na druku wytłoczonym w 1486 r. w Strasburgu⁹, dzieło Mikołaja z Błonia było bowiem tak popularne w Europie, że doczekało się aż 42 ustalonych edycji drukowanych¹⁰.

Już we wstępie *Tractatus sacerdotalis* umieszczone zostały słowa podające treść dzieła, a zarazem jego podział: "[...] de administrandis ritibus et ecclesiasticis sacramentis celebrandisque missarum solemnibus et censuris ecclesiasticis canonice observandis [...]"¹¹. Mikołaj cytuje wielu kanonistów,

Wrocławskiego (dalej: BUWr).

³ M. T. Z a h a j k i e w i c z, "Tractatus sacerdotalis" Mikołaja z Błonia na tle teologii przelomu wieku XIV i XV, Lublin 1979, s. 48.

⁴ Tamże, s. 65.

⁵ Zob. Karty 2 r–3 r.

⁶ Z a h a j k i e w i c z, dz. cyt., s. 112.

⁷ Egzemplarze znajdują się m.in. w Ossol, Bibliotece Jagiellońskiej (dalej: BJ), Bibliotece Śląskiej w Katowicach.

⁸ Egzemplarze znajdują się m.in. w BJ, Ossol, BUW.

⁹ Bez podania miejsca druku. Por. E. XIII, s. 174; Z a h a j k i e w i c z, dz. cyt., s. 116.

¹⁰ Z a h a j k i e w i c z, dz. cyt., s. 139.

¹¹ Karta 2 v.

teologów i Ojców Kościoła. Nie brakuje w tym dziele cytatów z Biblii, zwłaszcza z pism św. Pawła, a także wypowiedzi papieży¹². Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że najczęściej cytowany jest św. Tomasz z Akwinu, który, jak wiemy, nie był popularnym autorem w polskich drukarniach do połowy XVI w. Święty Tomasz był na pewno autorytetem dla Mikołaja z Błonia w zagadnieniach prawno-teologicznych¹³. W kilku miejscach pracy sięgnął Mikołaj także bezpośrednio do *Sentencji Lombarda*¹⁴ i do komentarza do nich napisanego przez Jana Dunsa Szkota¹⁵.

Ten sam cel, co Mikołajowi, przyświecał zapewne także ceremoniarzowi papieskiemu Janowi Burchardowi (zm. 1506), chociaż w mniejszym zakresie, bo tylko w sprawowaniu liturgii. *Ordo servandus per sacerdotem in celebratione misse* ukazało się po raz pierwszy w Rzymie w 1495 r. Zostało przeznaczone dla kapłanów, by umożliwić im pewną jednolitość sprawowania liturgii mszalnej¹⁶. Praca Burcharda znana była w Polsce nie tylko w wersji oryginalnej, ale także w wersji zmienionej przez Stanisława Zaborowskiego (zm. 1530), dziekana uniejowskiego i kanonistę. Tę zmienioną wersję wydrukował w 1512 r. Florian Ungler pt. *Ordo misse secundario diligentissime correctus cum notabilibus et glossis sacri canonis noviter additis*¹⁷. Ungler wytłoczył to dzieło aż w ośmiu wariantach, różniących się tylko kartą tytułową¹⁸. Już Estreicher zwrócił uwagę, że wśród egzemplarzy znanych nam wariantów występują różnice w podpisach u dołu karty tytułowej pod drzeworytem z postaciami świętych Wojciecha i Stanisława¹⁹. Na odwrocie karty tytułowej został umieszczony drzeworyt przedstawiający Ostatnią Wieczerzę. Powyższe wydanie zachowało się w polskich bibliotekach w licznych egzemplarzach²⁰.

Zachowały się egzemplarze dzieła Burcharda w przeróbce Zaborowskiego także z dwóch następujących wydań, które wytłoczył Maciej Szarfenberg w 1529 r. w

¹² Zahajkiewicz (dz. cyt., s. 48-51) daje tego przykłady.

¹³ Na kartach 3 r, 3 v, 4 r, 68 r i in. Mikołaj z Błonia cytuje św. Tomasa, szczególnie jego *Scripta super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi*.

¹⁴ Np. na kartach 3 r, 14 v, 21 v, 38 r, 39 v.

¹⁵ Np. na kartach 3 v, 5 r, 8 v Mikołaj cytuje jego *Quaestiones in IV libros Sententiarum*.

¹⁶ W. S c h e n k, *Z dziejów liturgiki*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 263.

¹⁷ W Polsce zachowało się ok. 40 egzemplarzy tego dzieła, m.in. 13 egzemplarzy w Ossol i 10 w BJ.

¹⁸ Por. A. K a w e c k a - G r y c z o w a, K. P i e k a r s k i, *Katalog Biblioteki Horynieckiej XX Ponińskich*, cz. 1: *Inkunabuly i polonica XVI wieku*, Warszawa 1936, poz. 28; *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tloczni polskich XVI stulecia*, z. 3: *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510-1516*, oprac. H. Bullhak, Wrocław 1964, poz. 22; H. B u l h a k, *Miscellanea bibliographica. Druki krakowskie XVI wieku*. Florian Ungler, "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej", 21(1981), s. 54-55.

¹⁹ E. XXXIV, s. 48.

²⁰ Zob. przypis 17.

dwóch niezależnych edycjach. Wskazują na to różnice w tytułach, inne zakończenia kolofonu oraz pominięcie w niektórych egzemplarzach nazwiska Burcharda, a podanie Stanisława Zaborowskiego jako autora. Pierwsze z wydań Szarfenbergowskich wytłoczono w lutym 1529 r. pt. *Ordo misse secundum institutionem sacrosancte ecclesiae Romane, que est caput et princeps totius orbis, cum notabilibus et glossis additis*²¹. Właśnie w tym wydaniu podano jako autora Zaborowskiego, pozostawiając w nim listy Burcharda i Aleksandra VI, co świadczy, że mamy tu do czynienia z tym samym dziełem, co wydanie w 1512 r. Na odwrocie karty tytułowej zamieszczono także drzeworyt przedstawiający Ostatnią Wieczerzę, ale w innej kompozycji.

Trzecie wydanie dzieła Burcharda wytłoczył Maciej Szarfenberg bez podania miesiąca druku i o jeszcze bardziej zmienionym tytule: *Modus ordinarius celebrande misse*²². Tym razem jako autora dzieła podano Burcharda. Wszystkie wyżej wymienione wydania są identyczne w treści, z tym że do wydania z lutego 1529 r. dodano dziełko Zaborowskiego pt. *De coelibatu sacerdotum*, o którym będzie mowa niżej.

Stanisław Zaborowski przeredagował dzieło Burcharda i dostosował je do polskich warunków. Jest to jakby mały ceremonial, dokładnie opisujący przebieg całej mszy św. Zaopatrzone zostały w ciekawe uwagi pastoralne, dające dobry obraz nie tylko funkcji kapłańskich, ale także udziału wiernych w Eucharystii. Podręcznik ten, ze względu na propagowanie liturgii rzymskiej wraz z uwzględnieniem zwyczajów miejscowych, miał na celu przyczynienie się do ujednolicenia sprawowania mszy św. na terenie diecezji polskich²³. Zapewne dzieło Burcharda w pewnym stopniu osiągnęło swój cel.

Bardzo praktyczny charakter posiadało również dzieło teologa paryskiego Jana de Lapide (zm. 1496) pt. *Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*, które w Polsce wydrukował Hieronim Wieter 1 lutego 1519 r.²⁴ Autor sam pisał, że traktat ten ma służyć pomocą kapłanom w ich wątpliwościach²⁵. Stąd też de Lapide podaje mało tłumaczeń symbolicznych, a głównie w sposób kazuistyczny rozwiązuje ważniejsze trudności i uzasadnia, dlaczego ceremonie w czasie mszy św. są takie, a nie inne. Dzieło to cieszyło się wielką popularnością, o czym świadczy fakt, że wydrukowano je w Europie

²¹ Egzemplarze z tego wydania przechowują m.in.: Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (dalej: BPAN) w Krakowie i Ossol.

²² Egzemplarze z tego wydania jest więcej, m.in. w Muzeum Narodowym (dalej: MuzNar) w Krakowie. Zbiory Czapskich i Zbiory Czartoryskich, w Bibliotece Farnej w Radomiu, w Ossol.

²³ M. T. Z a h a j k i e w i c z, *Tcořia duszpasterstwa*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, s. 235.

²⁴ Egzemplarze tej książki znajdują się m.in. w BUWr, BJ, BPAN w Kórniku i w Ossol.

²⁵ Zob. karta 4 v.

aż 44 razy²⁶. Wydaniem tej książki w Polsce zajął się Rudolf Agrykola, który zadedykował ją biskupowi krakowskiemu Janowi Konarskiemu (zm. 1525). W dedykacji chwalił biskupa za popieranie pożytecznych nauk; zachwalał także samo dzieło, które może być pożyteczne dla kapłanów sprawujących mszę św.²⁷

Gdy prymas Jan Łaski (zm. 1531) w latach 1513-1515 przebywał w Rzymie, zauważył, że kapłani, choć pochodzący z różnych krajów, odprawiali tam mszę św. według ceremonii opracowanych przez Jana Burcharda²⁸. Widząc pozytywne skutki dzieła Burcharda, prymas nabrał ochoty do podobnej pracy nad ujednoczeniem liturgii w Polsce. Napisał więc podręcznik pt. *Manuale sacerdotum*, który został po raz pierwszy wydrukowany przez Macieja Szarfenberga w 1529 r.²⁹ Pod tytułem drukarz umieścił herb Korab, pod nim zaś napis: "Manuale sacerdotum ad aras in missis manutenendum rite, quod edidit Archipraesul Gnesnensis Primas Legatusque natus a Lasco, omnibus debito iureque sacrificandum". 5 kwietnia 1530 r. Maciej Szarfenberg dokonał przedruku tego dzieła³⁰. Estreicher nie notuje tego wydania, którego egzemplarz zachował się w Bibliotece PAN w Kórniku³¹. Poza dokładną datą wydania egzemplarze tej edycji posiadają drzeworyt przedstawiający św. Grzegorza Wielkiego, sprawującego Najświętszą Ofiarę.

Trzecie wydanie dzieła prymasa Łaskiego ukazało się w 1533 r., również w oficynie typograficznej Macieja Szarfenberga³². W tej edycji pod tytułem umieszczono herb biskupa Tomickiego, Łódzia, który trzymają św. Piotr i św. Paweł, a na ostatniej karcie – drzeworyt przedstawiający ukrzyżowanego Chrystusa. Po lewej stronie Ukrzyżowanego stoją Matka Boża i św. Jan Ewangelista, a po prawej stronie rozciąga się widok na Jerozolimę.

Ostatnie wydanie *Manuale sacerdotum* wytłoczył w Krakowie Marek Szarfenberg (brat Macieja) w 1543 r.³³ Podręcznik tej edycji różni się od wydań poprzednich tylko drzeworytami: drzeworyt na odwrotnej stronie karty tytułowej przedstawia ołtarz i kapłana sprawującego mszę św., a na ostatniej karcie verso – rycinę ukrzyżowanego Chrystusa.

²⁶ Z a h a j k i e w i c z, *Teoria duszpasterstwa* s. 218.

²⁷ Dedykację przedrukował A. Jocher w: *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*, t. 1-3, Wilno 1840-1857, noty do poz. 6401.

²⁸ Motywy podaje Łaski na karcie 1 v.

²⁹ W Polsce zachowały się dwa egzemplarze tego dzieła: w MuzNar w Krakowie. Zb. Czapskich i w BUWr.

³⁰ Jedyne egzemplarz przechowuje BPAN w Kórniku.

³¹ Sygn. Cim. 0. 99.

³² W Polsce zachowały się 4 egzemplarze tej książki: w BJ, Ossol, BPAN w Kórniku i w Bibliotece oo. Reformatów w Krakowie.

³³ Z dwóch zachowanych egzemplarzy jeden znajduje się w BJ, a drugi w Ossol.

Wszystkie cztery edycje książki Łaskiego zawierają tę samą treść, mieszczącą się na 16 kartach. Prymas opisuje w traktacie ceremonie mszalne i przytacza niektóre modlitwy, ale unika tłumaczenia ich sensu. Podaje pełny tekst ceremoniału. *Manuale sacerdotum* było więc następnym dziełem, w którym uwidoczniła się tendencja do ujednoczenia rytu i oparcia go ściśle na rycie rzymskim. Jedyna różnica polega na tym, że Łaski pominął zwyczaje miejscowe.

Następnym traktatem tego samego gatunku było dzieło biskupa płockiego Andrzeja Krzyckiego (zm. 1537) pt. *De ratione et sacrificio missae*. Waclaw Schenk nazywa ten traktat liturgiczno-polemicznym³⁴. Pierwsze jego wydanie wytłoczył Maciej Szarfenberg w 1528 r.³⁵ Niestety, nie posiadamy egzemplarza tej edycji. Notuje to wydanie Estreicher i *Polonia Typographica*³⁶. Dzięki tym notowaniom wiemy, że książka została wydrukowana w formacie ósemki na 44 kartach. W polskich bibliotekach zachowały się jedynie egzemplarze z drugiego wydania, wytłoczone w tej samej oficynie typograficznej w r. 1529³⁷. Z tytułu dowiadujemy się, że dzieło Krzyckiego wydrukowano staraniem Stanisława Hozjusza, który na odwrotnej stronie karty tytułowej skierował do czytelnika zachętę do przestudiowania książki³⁸. Pod tytułem zaś umieścił Hozjusz swój epigram *Ad Lectorem*, w którym pisze, że książka Krzyckiego pozwala bliżej poznać liturgię i znaczenie jej symboli. Czyni zarazem aluzję do reformatorów religijnych, którzy odrzucili liturgię mszalną³⁹.

Andrzej Krzycki podzielił treść książki na trzy części: *O ofierze mszy św., O godnym jej sprawowaniu, O ceremoniach mszalnych i ich znaczeniu*. Dwie pierwsze części, używając współczesnej terminologii, można by nazwać teologią liturgii mszalnej. Autor rozwija w nich naukę Kościoła o ofierze mszy św. W trzeciej części dzieła wyjaśnia obszernie ceremonie mszalne⁴⁰. Czyni to jednak w duchu średniowiecznej alegorii, nawiązując do XIII-wiecznego Wilhelma Duranda (zm. 1296), ale z umiarem⁴¹. Zwalczając różne nadużycia i dowolności przy odprawianiu mszy św., zalecał równocześnie przestrzeganie dawnych liturgicznych

³⁴ S c h e n k, dz. cyt., s. 265.

³⁵ W Polsce nie zachował się ani jeden egzemplarz.

³⁶ Por. E. XX, s. 331; *Polonia Typographica saeculi sedecimi*, z. 12: *Maciej Szarfenberg 1527-1547*, oprac. H. Bulhak, Wrocław 1981, poz. 31.

³⁷ W Polsce zachowało się 13 egzemplarzy, m.in. w Bibliotece Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, w Bibliotece Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

³⁸ Przedrukował ją Jocher (dz. cyt., noty do poz. 6402 b).

³⁹ Epigram przedrukował M. Borzyszkowski w: *Materiały do twórczości poetyckiej i działalności wydawniczej Stanisława Hozjusza w latach 1522-1548*, "Studia Warmińskie", 7(1970), s. 318, poz. 30.

⁴⁰ Por. M. T. Z a h a j k i e w i c z, *Msza św. w Polsce przed Soborem Trydenckim w świetle rodzimych komentarzy (Expositiones missae)*, Warszawa 1971, s. 208, 255-257, 276-292.

⁴¹ S c h e n k, dz. cyt., s. 265.

zwyczajów polskich "iuxta morem provinciae nostrae". Paweł Szaniecki uważa, że jest to "dzieło zasadniczej doniosłości dla poznania liturgii staropolskiej, którą omawia najdokładniej"⁴².

Innym dziełem z gatunku książek duszpastersko-liturgicznych była praca kanonika lwowskiego Jana Cervusa z Tucholi (zm. ok. 1557) pt. *Methodus sacramentorum sanctae Ecclesie Catholice*, którą wydrukowała Helena Unglerowa w 1537 r.⁴³ Tucholczyk do swojego dzieła dołączył *Orationes de communione Eucharistiae* św. Bazylego i św. Chryzostoma oraz *Modus confitendi* Andrzeja Hiszpana, o którym będzie jeszcze mowa.

Methodus sacramentorum został najprawdopodobniej napisany w 1529 r., albowiem przez ten jeden rok Jan Cervus z Tucholi był nauczycielem w cysterskiej szkole klasztornej w Jędrzejowie, a w liście dedykacyjnym do Pawła Tarło, sędziego ziemskiego we Lwowie, zaznaczył, że dzieło to napisał dla swoich uczniów – cystersów klasztoru jędrzejowskiego⁴⁴. Jan Cervus z Tucholi w omawianym tutaj traktacie podał sposób sprawowania sakramentów świętych, obficie korzystając z dorobku nauk teologiczno-prawnych.

Książką z gatunku duszpastersko-liturgicznego, chociaż o zupełnie innej tematyce niż poprzednie, była praca teologa paryskiego Guillelmusa pt. *Postilla super Epistolas et Evangelia per totius anni circulum*, którą wytłoczył Maciej Szarfenberg w dwóch edycjach w latach 1532 i 1541⁴⁵. Impresor zamieścił w obydwu książkach liczne drzeworyty przedstawiające życie ziemskie Chrystusa.

Postylle, czyli zbiory kazań komentujących w sposób popularny fragmenty biblijne, były książkami bardzo znanymi w okresie reformacji, zwłaszcza w drugiej połowie XVI w. Omawiana tutaj postylla była jedyną książką tego rodzaju wytłoczoną w Polsce do połowy XVI w. Zawierała kazania na cały rok liturgiczny. Było to więc dzieło bardzo przydatne duszpasterzom w wypełnianiu ich funkcji pastoralnych. Zapotrzebowanie na tego rodzaju dzieła musiało być bardzo duże, skoro ten tuż po 1550 r. typ książek stał się bardzo popularny.

⁴² P. S z a n i e c k i, *Służba Boża w dawnej Polsce*, t. 1, Poznań 1962, s. 226.

⁴³ W bibliotekach polskich zachowało się ok. 20 egzemplarzy, m.in. w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie (dalej: BŁop), Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy, Bibliotece Seminarium Duchownego (dalej: Bibl.Sem.Duch.) w Płocku i Bibl.Sem.Duch. we Włocławku.

⁴⁴ Karta A₂.

⁴⁵ Egzemplarze z edycji z 1532 r. zachowały się w BJ, BN, Ossol, MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich. Egzemplarze z r. 1541 przechowują: BJ, BŁop oraz Biblioteka Publiczna Miasta Stołecznego Warszawy.

2. Traktaty spowiednicze

Drugą grupę książek przeznaczonych dla duchowieństwa stanowiły traktaty spowiednicze. Część druków tego rodzaju przechowała się w stanie tak zdefektowanym, że istnieją wątpliwości co do liczby wydań tego typu książek do połowy XVI w.; świadczy to jednocześnie o ich częstym używaniu.

Już pierwszy typograf wrocławski, Kasper Elyan, wydrukował dwa pierwsze tego rodzaju traktaty. Około 1475 r. wytłoczył on dzieło św. Antonina z Florencji (zm. 1439) pt. *De instructione seu directione simplicium confessorum*⁴⁶. Praca Antonina powstała w złotym okresie summ spowiedniczych i była najznakomitszym dziełem z tego zakresu. Wywarła ona silny wpływ na późniejsze summy, a nam pozwala poznać pełny obraz życia w XV w.⁴⁷ Antonin z Florencji przedstawił w niej zagadnienia uprawnień spowiednika, stawiania pytań w czasie spowiedzi i zobowiązania do restytucji⁴⁸. Pierwsze wydanie drukowane *Summa confessionis* ukazało się we Florencji w 1473 r.⁴⁹ Druk wrocławski (zachowany w polskich bibliotekach⁵⁰) posiada 183 karty nieliczbowane, z czego pięć ostatnich zajmuje *Sermo de penitencia* Jana Chryzostoma. Elyan wytłoczył to dzieło drukiem dwukolorowym, czerwonym i czarnym. Inicjały zostały wykonane ręcznie przez iluminatora.

Ten sam drukarz wrocławski wytłoczył w latach 1476-1482 dzieło Mateusza z Krakowa (zm. 1410) pt. *Confessionale, sive de modo confitendi et de puritate conscientiae*⁵¹, którego jedyny egzemplarz zachował się w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego⁵². Na podstawie zakończenia, które brzmi: "Explicit Libellus magistri Thome de Aquino de modo confitendi et de puritate conscientie", przy jednoczesnym braku nazwiska autora, długo uważano, że całe dzieło było traktatem Akwinaty. Wydaje się, że Elyan przedrukował tekst takiego rękopisu, który był przypisywany św. Tomaszowi. Traktat ten był przypisywany w średniowieczu kilku autorom: św. Tomaszowi z Akwinu, Janowi Gersonowi,

⁴⁶ W Polsce zachowało się 8 egzemplarzy, m.in. w BPAN w Gdańsku, Bibl. Sem. Duch. w Pelplinie i Bibl. Sem. Duch. we Wrocławku.

⁴⁷ B. H a r i n g, *Zasadnicza postać chrześcijańskiego życia. Teologia moralna ogólna*, t. 1, Poznań 1962, s. 44.

⁴⁸ J. P r y s z m o n t, *Wyodrębnienie się teologii moralnej i jej dzieje do XVIII w.*, "Studia Theologica Varsoviensia", 20(1982), nr 2, s. 172.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Zob. przypis 46.

⁵¹ Jedyny egzemplarz zachował się w BUWr.

⁵² Sygn. XV. Qu. 220.

Henrykowi z Hesji, św. Bonawenturze i właśnie Mateuszowi z Krakowa⁵³. Co prawda, analiza wewnętrzna dzieła nie daje żadnych wskazówek dotyczących autorstwa, jest jednak faktem, że wszystkie rękopisy z końca XIV w. proveniencji praskiej, a więc pochodzące z miejsca, gdzie powstało i to dzieło, przypisuje zgodnie Mateuszowi z Krakowa⁵⁴. Dzisiaj przyjmuje się już powszechnie, że autorem *Confessionale* był właśnie Mateusz⁵⁵. Autor nie nadał tej pracy jakiegoś specjalnego tytułu. Stąd znane było pod różnymi tytułami: *De puritate animae*, *Confessionale*, *Depuritate conscientiae* i *De modo confitendi*⁵⁶. Czas powstania dzieła określić można tylko w przybliżeniu, według datowania najstarszych rękopisów. Traktat Mateusza powstał około 1390 r., a więc przed definitywnym opuszczeniem Pragi przez Mateusza⁵⁷. *Confessionale* po raz pierwszy wytłoczył Zell w Kolonii około 1470 r. Druk Elyana był drugim z kolei wydaniem tłoczonym w Europie. W Polsce już żaden typograf nie podjął się wyprodukowania tego dzieła.

Nie znaczy to jednak, że drukarze nasi nie byli zainteresowani tłoczeniem traktatów spowiedniczych. Świadczą o tym liczne edycje, które zaczęły opuszczać warsztaty typograficzne Krakowa po 1500 r.

Centralny Katalog Poloników XVI w. informuje, że już około 1506 r. Jan Haller wydrukował dzieło penitencjarza rzymskiego Andrzeja Hiszpana (de Escobar, zm. 1437) pt. *Modus confitendi*. Autorzy zestawienia bibliograficznego w *Polonia Typographica* nie umieścili dzieła z tego roku wśród produktów Jana Hallera. Wymieniają natomiast wydanie z około 1508 r. Na książce z tego roku nie wymieniono ani miejsca, ani roku wydania. Jednakże analiza wewnętrzna zachowanych egzemplarzy⁵⁸ wskazuje, że *Modus confitendi* z tego roku wytłoczył Jan Haller⁵⁹. Estreicher mylnie informuje, że jest to wyciąg z dzieła Celsusa Mapheusa pt. *Scrutatorium confessionis*⁶⁰, o którym to dziele będzie jeszcze mowa. Na uwagę zasługuje rycina, którą zamieszczono w tym wydaniu. Widnieje na niej zakonnik słuchający spowiedzi, obok niego penitent i napis: "Cras, Cras". Za penitentem stoi szatan.

⁵³ W. Seńko, A. L. Szafrański, *Mateusz z Krakowa Opuscula theologica dotyczące spowiedzi i komunii*, [w:] *Textus et studia historiam theologiae in Polonia excultae spectantia*, vol. II, fasc. 1, Warszawa 1974, s. 236.

⁵⁴ Tamże, s. 237.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 235.

⁵⁷ Tamże, s. 238.

⁵⁸ W BJ (2 egzemplarze) i w MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich.

⁵⁹ Zob. *Polonia Typographica saeculi sdecimi*, z. 4: *Jan Haller 1505-1525*, oprac. H. Kapelusz, Wrocław 1962, poz. 50.

⁶⁰ E. XXII, s. 495.

Następne dwa wydania dzieła Andrzeja Hiszpana wytłoczył Maciej Szarfenberg w latach 1535 i 1540. Obie edycje, nie różniące się niczym od siebie, miały tytuł *Modus confitendi compositus per... Andream Hispanum... Romanae ecclesiae penitentionarium. Interrogationes et doctrinae, quibus quilibet sacerdos debet interrogare suum confitentem. Canones penitentiales per episcopum Civitatensem compositi. Casus papales et episcopales*⁶¹. Pod takim samym tytułem wydał to dzieło także Hieronim Wietor w 1541 r.⁶² Ta ostatnia edycja jest identyczna z obiema Szarfenbergowskimi. Druk Wietora był ostatnim wydaniem tego podręcznika do połowy XVI w. Chociaż Estreicher informuje, że Maciej Szarfenberg wydrukował to dzieło jeszcze w r. 1534, to jednak tej edycji nie przyjmuje się.

Andrzej Hiszpan zamieścił w omawianym dziele praktyczne wskazania dla spowiedników, z uwzględnieniem rezerwatów papieskich i biskupich. Pouczał kapłanów nie tylko, w jaki sposób spowiadać, ale także jaką pokutę powinni za dany grzech nałożyć.

Nie mniej popularnym podręcznikiem dla spowiedników była praca włoskiego franciszkanina Aleksandra z Asti (*Astensis, Astexanus*, zm. ok. 1317) pt. *Summa Astesana*⁶³. Traktat *Astesana* należał do jednych z pierwszych dzieł w złotym okresie summ spowiedniczych⁶⁴. W polskich oficynach typograficznych nie wytłoczono całej summy, lecz tylko jej część pt. *Canones penitentiales*. Pierwszą edycję wydrukował w swoim warsztacie Hieronim Wietor w 1521 r.⁶⁵ To wydanie posiadało tylko cztery karty. Na ostatniej karcie typograf zamieścił drzeworyt przedstawiający św. Stanisława ze Szczepanowa, który wskrzesza Piotrowina. Zachowane druki wskazują na to, że wytłoczono je w dwóch wariantach. Egzemplarze wariantu A posiadają datę i miejsce druku⁶⁶, czego jest brak w egzemplarzach wariantu B⁶⁷. Tę samą treść posiadają egzemplarze wydrukowane przez Macieja Szarfenberga w 1534 r.⁶⁸ Ta edycja różni się od poprzedniego wydania tylko drzeworytem na ostatniej karcie. Tym razem drzeworyt przedstawia człowieka klęczącego przed ukrzyżowanym Chrystusem. W tym samym

⁶¹ Egzemplarze przechowują m.in. BN, BJ, Ossol, BŁop.

⁶² Egzemplarze z tego wydania zachowały się w 10 bibliotekach, m.in. w MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich, w Bibliotece Kapitulnej (Archiwum Archidiecezjalnym) w Gnieźnie, Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

⁶³ J. W o l n y, *Z dziejów katechety*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, s. 201.

⁶⁴ H a r i n g, dz. cyt., s. 44.

⁶⁵ Egzemplarze zachowały się m.in. w MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich i Zb. Czapskich, BJ, Ossol, BN.

⁶⁶ Por. w Ossol, sygn. XVI. Qu. 3171.

⁶⁷ Por. w BPAN w Kórniku, sygn. Cim. Qu. 2138.

⁶⁸ Egzemplarze m.in. w Bibliotece Archidiecezjalnej przy Seminarium Metropolitalnym św. Jana w Warszawie i Ossol.

roku (1534) *Canones penitentiales* wytłoczył Florian Ungler⁶⁹. Edycja ta została jednak poszerzona w stosunku do poprzednich wydań o komentarz. Tym razem drzeworyt wyobraża kapłana słuchającego spowiedzi. Ostatnie wydanie dzieła Astesana ukazało się w 1538 r. w oficynie Heleny Unglerowej⁷⁰. Był to jednak tylko przedruk wydania jej męża Floriana w 1534 r.

Dzieło Astesana wydrukowane w Polsce różniło się znacznie od książki Andrzeja Hiszpana. O ile de Escobar poruszył liczne zagadnienia związane z sakramentem pokuty, o tyle Astesan zajął się tylko cięższymi przypadkami, z którymi może się spotkać kapłan słuchający spowiedzi.

Podręcznikiem bardzo podobnym do dzieła Astesana była książka pt. *Scrutatorium confessionis*, którą napisał Celsus Maffei (Mapheus, zm. 1508), kanonik regularny kongregacji laterańskiej. W Polsce ukazała się tylko jedna edycja drukowana tego dzieła – w 1508 r. w oficynie typograficznej Jana Hallera⁷¹. Nadmieniono już, że Estreicher przypisał to dzieło Andrzejowi Hiszpanowi (rzekomo miał je wydać w 1508 r.). Zmylił Estreichera prawdopodobnie drzeworyt, albowiem Haller tego samego drzeworytu użył do obydwu druków⁷², mimo że bibliograf był świadomy istnienia także podręcznika Maffei⁷³.

Innym dziełem dla spowiedników była książka pt. *Fructifera innovatio C[on]fessionis] omnis utriusque sexus. De penit[entia] et remis[sione] cum resolutione. Penitentibus, confitentibus, sacerdotibus, confessoribus, tam secularis quam etiam religiosae conditionis vel status utilissima*. Wydrukowała ją Helena Unglerowa po 6 stycznia 1537 r.⁷⁴ Autorem, który przedstawia się w przedmowie jako "sacrae facultatis canonisticae magister", był prawdopodobnie Jakub z Tuchowa, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Potwierdzałby to fakt, że impresorowa na ostatniej karcie zamieściła drzeworyt przedstawiający herb Akademii Krakowskiej. Kazuista koncentruje się w swojej pracy na przepisach kazuistycznych dotyczących sakramentu pokuty. Trzeba jednak przyznać, że czyni to ze znużeniem, chociaż fakt jednorazowego tylko druku świadczyłby o niewielkim zapotrzebowaniu na tę pracę. Zapewne książki Escobara i Astesana były bardziej przydatne kapłanom.

⁶⁹ W Polsce zachowało się ok. 20 egzemplarzy, m.in. Bibl. Sem. Duch. we Włocławku posiada w swoich zbiorach aż 5 egzemplarzy tej książki.

⁷⁰ M.in. w BJ, w BN, w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

⁷¹ Zachowało się w Polsce 7 egzemplarzy, m.in. w Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, BJ, Ossol, BN.

⁷² Por. *Polonia Typographica saeculi sedecimi*, z. 4, poz. 50, 51.

⁷³ E. XXII, s. 136.

⁷⁴ Do dnia dzisiejszego zachowały się 4 egzemplarze tego dzieła: dwa w Ossol, po jednym w BPAN w Kórniku oraz Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie.

Omówione książki dla spowiedników obok treści teologicznych zawierały także przepisy kanonistyczne. Ich zadaniem było pouczenie spowiedników, a w szerszym zakresie wszystkich duszpasterzy, jak należy postępować podczas sprawowania sakramentu pokuty.

W polskich oficynach wydawniczych do 1550 r. ukazały się jeszcze trzy prace teologiczne podejmujące problemy moralne, z którymi mógł się spotkać kapłan w czasie spowiedzi.

Już w latach 1477-1478 tzw. "Typographus Sermones Leonis I pp."⁷⁵ wydrukował niewielkie, bo zaledwie 12-kartkowe dziełko Jana Gersona pt. *De custodia linguae* z dołączonym kazaniem św. Piotra Damianiego (zm. 1072) pt. *De vitio linguae*⁷⁶. Ten drugi produkt z warsztatu anonimowego typografa powstał współcześnie z kolońskimi wydaniem druków Gersona z lat 1467-1472⁷⁷. Ale nie one stały się wzorem dla Anonima, lecz jakiś rękopiśmienny tekst, bowiem w drukach kolońskich brak jest kazania św. Piotra Damianiego. Utworu kardynała nigdzie przedtem ani potem w XV i XVI w. nie drukowano. Powodem podjęcia się przez anonimowego impresora tłoczenia tego dzieła mógł być rozwijający się na terenach Polski kult św. Piotra Damianiego⁷⁸. Świadczą o tym spisywane listy i kazania świętego, zachowane w polskich bibliotekach⁷⁹.

Tak Gerson, jak i św. Piotr Damiani zajęli się w swoich pracach zagadnieniem czystości mowy. Na podstawie Nowego Testamentu rozważali, jaka powinna być mowa w ustach chrześcijanina. Nadmienili także o grzechach przeciwko czystości języka ludzkiego.

Trzecią pracę z dziedziny moralności napisał wspomniany już Stanisław Zaborowski. Jego *Tractatus contra malos divites et usurarios* wydrukował Florian Ungler 10 kwietnia 1512 r.⁸⁰ Typograf w omawianym dziele zamieścił dwa drzeworyty, z których pierwszy przedstawia skąpca kuszony przez szatana oraz

⁷⁵ Była to drukarnia, co do której uczeni prowadzą spór do dnia dzisiejszego. W Polsce odnaleziono 7 druków z tej oficyny. Tzw. Typographus Leonis I papae Sermones działał mniej więcej w latach 1470-1478. Jeżeli istniałaby z pewnością w Polsce, byłaby to najstarsza lub jedna z najstarszych tłoczni w Rzeczypospolitej. Szczególnie uczeni polscy zainteresowali się tą zagadkową drukarnią, gdyż na terenie naszego kraju znaleziono komplet druków tego warsztatu typograficznego oraz największą liczbę zachowanych egzemplarzy. Szeroko na ten temat pisali: A. L e w i c k a - K a m i ń s k a, *Nieznany drukarz XV w. Tzw. Typographus Leonis I papae Sermones*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego na Śląsku*, Wrocław 1978, s. 41-55; E. S z a n d o r o w s k a, *Tajemnicza oficyna drukarska XV wieku*, "Rocznik Biblioteki Narodowej", 3(1967), s. 321-346; t a ż, *Czy w Chełmie nad Wisłą drukowano inkunabuły?*, tamże, 4(1968), s. 23-49.

⁷⁶ Jedyne egzemplarz przechowuje się w BJ.

⁷⁷ L e w i c k a - K a m i ń s k a, dz. cyt., s. 46.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże. Autorka daje tego przykłady.

⁸⁰ Dwa egzemplarze znajdują się w Ossol, a po jednym w BJ i BN.

stojącego przed nim żebraka, a drugi – tarczę z herbami Polski, Litwy i Habsburgów, trzymaną przez putta. U spodu znajduje się data 1512 i mała tarcza z gryfem.

Problem lichwy, którym wspomniana praca się zajmuje, był w omawianym okresie zagadnieniem szczególnie bolesnym. Zaborowski tłumaczył, że lichwa jest niezgodna z duchem chrześcijańskim, klóci się z nauczaniem Chrystusa, a szczególnie z miłością bliźniego. Lichwa to ciężki grzech, a lichwiarz jest człowiekiem godnym potępienia. Autor nie zadowalał się tylko potępieniem lichwiarzy. Przeprowadził również analizę, dlaczego lichwa jest złem moralnym. Do 1550 r. praca Zaborowskiego była jedyną książką zajmującą się tym zagadnieniem. I zapewne była bardzo przydatna dla duszpasterzy, a szczególnie dla spowiedników.

3. Dzieła dotyczące formacji kapłanów i zakonników

Następną grupę książek z zakresu teologii praktycznej stanowiły dzieła dotyczące formacji duszpasterskiej kapłanów, a także samego sakramentu kapłaństwa. Do tej grupy książek należy zaliczyć także pozycje poświęcone życiu zakonnemu. W sensie szerokim poprzednio również wspomniane już wcześniej pozycje książkowe formowały kapłanów, lecz były też druki, które tym problemem zajmowały się wprost, w sensie ścisłym.

Rozważaniem o etyce seksualnej obowiązującej duchowieństwo była książka Jana Gersona pt. *De pollutione nocturna. De cognitione castitatis. De pollutione diurna*. Wydrukował ją w latach 1477-1478 anonimowy drukarz kazań papieża Leona I⁸¹. Typograf najprawdopodobniej wzorował się na edycji kolońskiej Ulryka Zella z lat ok. 1467-1470, z tym że opuścił dodany przez Zella tekst *Forma absolutionis*⁸². Książka Gersona do połowy XVI w. była jedynym dziełem omawiającym ten problem dotyczący kapłanów. W innych książkach nie spotyka się nawet fragmentów na powyższy temat. Była to więc praca oryginalna. Niestety, nie doczekała się powtórnego wydrukowania w Polsce.

Niezwykłą popularnością w Polsce cieszyła się praca nieznanego autora pt. *Examen compendiosum pro iis qui sacris sunt initiandi ordinibus*, która została wytłoczona w Polsce aż siedem razy. Po raz pierwszy wydrukował ją Haller w 1520 r., czterokrotnie (w latach 1529, 1533, 1536 i 1543) – Maciej Szarfenberg,

⁸¹ Egzemplarze tego dzieła przechowują: BPAN w Gdańsku, Bibl. Sem. Duch. w Pelplinie oraz BUWr.

⁸² Lewicka - Kamińska, dz. cyt., s. 46.

w r. 1541 Hieronim Wictor, a w 1546 r. Dziedzice Marka Szarfenberga⁸³. Poszczególne edycje tego dzieła różnią się od siebie tylko drzeworytami. Maciej Szarfenberg w wydaniu z 1529 r. na ostatniej karcie zamieścił rycinę wyobrażającą nauczającego biskupa. W edycji tego samego impresora z 1536 r. zamieszczono dwa inne drzeworyty. Na karcie tytułowej verso znajduje się przedstawienie Trójcy Świętej. Bóg Ojciec trzyma ciało Chrystusa, a z boku, przy twarzy Ojca, widnieje Gołąb, czyli wyobrażenie Ducha Świętego. Postaciom tym asystują dwaj aniołowie. Jeden z nich podnosi rękę Chrystusa i całuje ją. Takiego przedstawienia Trójcy Świętej nie spotyka się w innych drukach teologicznych. Drugi drzeworyt, na odwrotnej stronie ostatniej karty, przedstawia św. Marcina, który ucina połę swojego płaszcza i okrywa nim żebraka. Wydanie Wictora z 1541 r. posiada również dwa drzeworyty: na odwrocie karty tytułowej przedstawiony jest ukrzyżowany Chrystus, a na karcie ostatniej – św. Stanisław ze Szczepanowa.

Examen compendiosum był małym katechizmem dla kapłanów⁸⁴. Wzorowany na *Manipulus curatorum* Gwidona z Montrocher (zm. ok. 1333), omawia formę i materię sakramentów, wylicza przykazania Boskie, właściwości duszy, cnoty teologiczne i kardynalne, błogosławieństwa, uczynki miłosierdzia i kategorie grzechów. Uczy także liczenia czasu i rozwiązywania zbieżności świąt⁸⁵. Na pierwszej karcie tekstu, korzystając z myśli św. Jana Damasceńskiego, podaje próbę etymologicznej definicji słowa "sacerdos". Rozważa cztery przypadki, jakie pociąga za sobą posiadanie godności kapłańskiej: 1) *sacra dicens* – celebrowanie mszy św.; 2) *sacra dans* – administrowanie sakramentami; 3) *sacer dux* – przewodnik dusz ludzkich, szczególnie poprzez sakrament pokuty; 4) *sacra docens* – nauczyciel prawd wiary⁸⁶. Można przypuszczać – pisze Mieczysław Jabłoński – że ta porcja wiedzy katechizmowej, jaką dawał *Examen compendiosum*, wystarczała do zaliczenia egzaminu składanego przez duchownych z zakresu nauczania religijnego⁸⁷.

Temu samemu celowi służyła także inna książka – *Examen iis, qui ad sacros ordines maiores sunt assumendi*, którą miał ponoć wytłoczyć Jan Sandecki w Pultusku 4 stycznia 1540 r.⁸⁸ Pierwszy tę wiadomość podał Janocki⁸⁹, czym

⁸³ W polskich bibliotekach brak egzemplarzy z lat 1520, 1533, 1543, 1546.

⁸⁴ Jocher (dz. cyt., poz. 4319 a) podał, że autorem dzieła był Michał Rudnicki. Jednak już Estreicher (XVI, s. 120) skorygował błąd Jochera twierdząc, że ten drugi źle zacytował Juszyńskiego (II, s. 137), który wspominał, że tylko dwa epigramy są autorstwa Rudnickiego, a nie cała treść książki.

⁸⁵ J a b l o ń s k i, dz. cyt., s. 312.

⁸⁶ Zob. karta A₂ (verso).

⁸⁷ J a b l o ń s k i, dz. cyt., s. 313.

⁸⁸ Brak egzemplarza.

wzbudził dyskusje trwające do dnia dzisiejszego. Janocki podał jako autora Jana z Turobina (zm. 1575), profesora Akademii Krakowskiej, oraz przedrukował kolofon: "Pultoviae, excusum per Ioannem Sandecium, chalcographum posnaniensis [!]"⁹⁰. W polskich bibliotekach nie zachował się żaden egzemplarz tej książki.

Polscy drukarze wytłoczyli dwie prace teologiczne, które zajmowały się godnością stanu kapłańskiego. Pierwszą z nich była książka Marcina Kromera pt. *Sermo de tuenda dignitate sacerdotii Petricoviae in synodo habitus*. Wydano ją w Polsce w trzech warsztatach typograficznych: w r. 1542 u Hieronima Wietora, w tym samym roku u Heleny Unglerowej i rok później u Macieja Szarfenberga⁹¹. Wietor wytłoczył to dzieło w dwóch wariantach: wariant A w formacie czwórki, a wariant B in octavo⁹². Książka ta traktowała o godności kapłana. Zawierała kazanie Kromera, wygłoszone na synodzie piotrkowskim w 1542 r. Na początku autor zastrzegł się skromnie, że trudno mu mówić przed tak poważnym gronem, ale ponieważ chodzi o godność kapłańską, nad którą wyższej nie ma po Bogu, dlatego odważył się⁹³. Mówił dalej, że dawne wieki świadczą o tym, iż była nigdyś w kapłanach czystość obyczajów, miłość Boga i ludzi, miłosierdzie i pogarda świata. Ich działalność przyniosła piękne owoce. A teraz – powiada Kromer – są tylko nadużycia, egoizm, brak poszanowania samego siebie, "et quod peius est, eo ventum est, ut nos sacerdotes esse, habere, dicique pudeat", i z tego powodu kapłani są wyszydzani i sami rozszerzają herezje⁹⁴.

Godności kapłanów starał się bronić franciszkanin śląski Michał Hillebrand (Hillebrant) w książce pt. *Exhortatio ad consacerdotes*, wytłoczonej przez Helenę Unglerową w 1545 r.⁹⁵ Impresorowa zamieściła na odwrotnej stronie karty tytułowej wiersz św. Grzegorza z Nazjanzu, w którym Doktor Kościoła śpiewa hymn pochwalny na cześć kapłaństwa⁹⁶.

⁸⁹ J. D. Janocki, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maccenatumque memoriae miscellae*, vol. I, Varsoviae 1776, s. 289-290.

⁹⁰ Zob. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. I: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV-XVI*, oprac. D. Bacewiczowa, H. Bulhak, A. Kawecka-Gryczowa [i in.], Wrocław 1983, s. 190.

⁹¹ Egzemplarze m.in. w MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich, BJ, BUW i BUWr.

⁹² Wariant A w Ossol, sygn. XVI. O. 810 i wariant B w Ossolineum, sygn. XVI. Qu. 3101.

⁹³ Karta A₆.

⁹⁴ Karta B₇.

⁹⁵ W polskich bibliotekach zachowało się ponad 10 egzemplarzy, m.in. w MuzNar w Krakowie. Zb. Czapskich i Zb. Czartoryskich, BJ, Ossol.

⁹⁶ "O sacrificia mittentes incruenta sacerdotes,

O animarum custodes gloriosi, o magni

Pigmentum Dei manibus in cestris ferentes,

O Deum hominibus valde excellentem in unum ducentes,

O mundi fundamenta, vitae lux, columen verbi

Hillebrand podzielił książkę na trzy części: 1) O godności kapłańskiej; 2) Jaki powinien być kapłan?; 3) Dlaczego kapłan jest lekceważony? Autor dostrzegał nie tylko przyczyny zewnętrzne (protestantyzm), ale i wewnętrzne. Kapłani bowiem sami dają powody krytykom Kościoła katolickiego, nie dbają o swoją wielką godność kapłańską, zaniedbują swoje obowiązki. Nawoływał więc – podobnie jak Kromer – do powrotu do Chrystusa, który powołał kapłanów i pragnie ich widzieć świętymi.

Innym palącym problemem w okresie rozwijającej się reformacji był celibat księży. Protestanci z reguły byli przeciwni celibatowi kapłanów i zakonników. Wśród katolików nad tym zagadnieniem jeszcze się dyskutowało. Odbiciem tych dyskusji było kilka prac.

W Bibliotece Czartoryskich w Krakowie zachował się unikalny egzemplarz dzieła Bartłomieja de Usingen (zm. 1532) pt. *Sermo de matrimonio sacerdotum*. Niestety, na książce nie wytłoczono ani daty, ani miejsca druku⁹⁷. Estreicher informuje, że książkę wydrukowano po r. 1520⁹⁸, natomiast Centralny Katalog Poloników XVI w. podaje, że omawianą pozycję wytłoczył Hieronim Wietor lub Jan Sandecki w 1524 r. Książka broniła celibatu księży. Usingen zwalczał taką interpretację fragmentów Nowego Testamentu, według której Biblia dopuszcza małżeństwo duchownych. Pracę swą kierował przeciwko zwolennikom zniesienia celibatu.

Tym samym problemem, ale znacznie szerzej, zajął się kilkakrotnie już wspomniany Stanisław Zaborowski w książce pt. *De coelibatu christianorum*. Wydrukował ją Florian Ungler w 1529 r.⁹⁹ Celem dzieła była nie tylko obrona celibatu duchownych, ale także czystości obyczajów różnych stanów. Na potwierdzenie swoich tez autor cytował często Pismo św. oraz Ojców Kościoła. Nie brakowało zdań wziętych z pism starożytnych pisarzy świata pogańskiego, zwłaszcza Platona, Arystotelesa, Solona i Scypiona Afrykańskiego. Chociaż autor nie wymienił Lutra i z nim nie polemizował, motywem napisania jego dziełka była reformacja. Zaborowski przeciwstawia się bowiem tym, którzy powołują się m.in. na praktykę Kościoła wschodniego. Estreicher uważa, że książka Zaborowskiego była dziełem na wskroś średniowiecznym, przeważał w niej duch ascezy, wyraźnie przejawiała się niechęć do renesansu¹⁰⁰, powoływanie się na

Sacerdotes vitae infinibilis splendide
Christi feri, sedibus insidentes optimis
Excelsi theatris gaudentes docentibus".

⁹⁷ Sygn. XVI. 1154.

⁹⁸ E. XXXII, s. 80.

⁹⁹ Egzemplarze znajdują się m.in. w BPAN w Gdańsku, BPAN w Kórniku, MuzNar w Krakowie. Zb. Czapskich i Zb. Czartoryskich, Bibliotece Kapitulnej w Łowiczu, BPAN w Krakowie.

¹⁰⁰ E. XXXIV, s. 41.

pisarzy pogańskich świadczyłoby jednak o tym, że Zaborowski ulegał w pewnej mierze wpływowi renesansowym.

Inne stanowisko względem celibatu zajął polski teolog Stanisław Orzechowski. Broniąc Kościoła katolickiego, atakował jednocześnie z całą mocą prawo celibatu księży. Uczynił to w książce pt. *Epistola de coelibatu*. Pierwszy jej nakład z 1547 r. został w całości spalony¹⁰¹. Nie wiadomo, kto wyprodukował to dzieło. Jego treść znana jest z drugiej edycji, która została wytłoczona w nie ustalonej drukarni w 1549 r.¹⁰² Nicktórzy bibliografowie sugerują, że datę druku drugiego wydania powinno się przenieść na 1551 r.¹⁰³ Dopóki jednak nie zostanie to udokumentowane, przyjmujemy dotychczasową datę.

Pismo Orzechowskiego zostało skierowane przeciwko papieżowi Syrycjuszowi (zm. 399), który zatwierdził prawo celibatu w Kościele. Autor w swojej książce podważa sensowność powyższego prawa. Pełen uznania dla małżeństwa i posiadania dzieci, uważa, że celibat jest przeciwny naturze człowieka, co więcej, przyczynia się w znacznym stopniu do upadku obyczajów duchowieństwa, także w samym Rzymie.

Pośrednio w prawo celibatu uderzał także Jan z Koźmina (zm. po 1550) w książce pt. *Epistola ad ministros verbi Dei*, wydrukowanej 24 maja 1549 r. przez Helenę Unglerową¹⁰⁴. Koźmińczyk w tym piśmie stanął w obronie księdza Walentego z Chrzczonowa, który się ożenił. Ganił celibat, a jednocześnie tępił naukę bez dobrych obyczajów. Postulował potrzebę wprowadzenia nowej formy duszpasterstwa, które byłoby oparte na słowie ewangelicznym. Apelował do kapłanów, aby żyli wiarą¹⁰⁵. Treść książki wyrażała antyrzymskie nastawienie autora, a jednocześnie troskę o podniesienie moralnego poziomu duszpasterstwa. Ogólnikowy tok wyводу, zwłaszcza pominięcie sprawy nauki o usprawiedliwieniu sprawiły, że pismo równie dobrze mogło uchodzić za traktat rzymski o kierunku reformistycznym.

Ostatnią grupę druków omówionych w tym paragrafie tworzą książki poświęcone wyłącznie stanowi zakonnemu.

Erazm z Rotterdamu napisał do zakonników franciszkańskich *Epistola consolatoria in adversis*. List został wytłoczony przez Hieronima Wietora w

¹⁰¹ Zob. J. Starnawski, *Wstęp do: S. Orzechowski, Wybór pism*, Wrocław 1972, s. XIV.

¹⁰² W Polsce zachowały się 4 egzemplarze: w MuzNar w Krakowie. Zb. Czartoryskich, Ossol (2 egzemplarze) oraz w BUWr.

¹⁰³ Por. Starnawski, dz. cyt., s. XIV.

¹⁰⁴ Egzemplarze przechowują m.in.: MuzNar w Krakowie, Zb. Czapskich i Zb. Czartoryskich, BJ i BN.

¹⁰⁵ Zob. Karty A₇ i F₄.

1528 r.¹⁰⁶ Rotterdamski jako motto listu przyjął słowa Chrystusa: "In patientia vestra possidebitis animas vestras" (Łk 21, 19). Typograf zamieścił na ostatniej stronie portret Erazma. Tytuł i motto oddają całą treść pisma Rotterdamskiego.

Erazm z Rotterdamu odnosił się jednak z niechęcią do stanu zakonnego, czemu dawał wyraz w swoich pismach. W obronie zakonów stanął przeciwko Erazmowi franciszkanin hiszpański Ludwik de Carvajal (Carvattus, zm. 1522) w książce wydrukowanej przez Jana Halicza w 1540 r. pt. *Apologia diluens nugas Erasmi in sacras religiones. Praecipue assertiones Erasmi quibus in apologia respondetur*¹⁰⁷. Pierwsze wydanie omawianego dzieła ukazało się w Salamance w 1528 r.¹⁰⁸ Teolog hiszpański ustosunkował się w swym dziele do dziewięciu zdań wyjętych z pism Rotterdamskiego. Twierdził, że stan zakonny w Kościele chrześcijańskim istnieje od wieków i uczynił wiele dobrego dla zbawienia siebie i bliźnich. Polemizuje z Erazmem, jakoby zakonnicy odeszli od pierwotnej pobożności. Zdarzają się wprawdzie nadużycia, nieprzestrzeganie reguły, ale nie świadczy to o tym, że zakony powinny zostać rozwiązane.

Następne dzieło poświęcone stanowi zakonnemu zostało wytłoczone przez Floriana Unglera w 1531 r. pt. *Sermones exhortatorii ad viros sacrae religionis decore ornatos breves et utiles*¹⁰⁹. Karta tytułowa została wydrukowana w dwóch wariantach (A i B), które różnią się od siebie tylko pisownią wyrazu "sermones"¹¹⁰. Autorzy *Polonia Typographica* jako prawdopodobnego autora podają paulina węgierskiego Kaspra Pesti¹¹¹. Na karcie tytułowej impresor umieścił drzeworyt przedstawiający św. Pawła pustelnika, który rozmawia ze św. Antonim opatem. W głębi wytryska woda ze skały, a kruk zlatuje z nieba z pokarmem w dziobie. Na ostatniej karcie (22) umieszczono czterowiersz łaciński, który wychwala tę książkę¹¹². Była to pozycja – używając współczesnej terminologii – z zakresu teologii życia wewnętrznego, zawiera m.in. rozdziały o cierpliwości, ubóstwie, pokorze, czystości, posłuszeństwie i imionach zakonnych.

¹⁰⁶ Zachowały się 2 egzemplarze: w BPAN w Gdańsku i BN.

¹⁰⁷ Egzemplarze m.in. w BJ, Bibl. Sem. Duch. w Nysie, w Bibliotekach Uniwersyteckich w Toruniu, Warszawie i Wrocławiu.

¹⁰⁸ W. M u r a w i e c, *Carvajal*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 1348.

¹⁰⁹ Zachowały się 2 egzemplarze. Zob. przypis 110.

¹¹⁰ Wariant A znajduje się w Bibl. Sem. Duch. w Sandomierzu, sygn. 41523; wariant B w Ossol, sygn. XVI. O. 443.

¹¹¹ *Polonia Typographica saeculi sedecimi, z. 7: Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536*, oprac. H. Bulhak, Wrocław 1970, poz. 80.

¹¹² "Si tibi fructum peperit libellus
 Provido grates age Floriano
 Hic ubi claram liquides pererret
 Istula crocam".

Ten sam autor, Kasper Pesti, w 1532 r. wydrukował w oficynie typograficznej Floriana Unglera dzieło pt. *Compendium directionis in visitatione fratrum heremitarum ordinis sancti Pauli primi heremite regule beati Augustini*¹¹³. Niestety, jedyny jej egzemplarz, przechowywany niegdyś w bibliotece wrocławskiego seminarium duchownego, zaginął¹¹⁴. Z tytułu pracy wynika, że była to książka z pogranicza kanonistyki i ascetyki. Potwierdzenie tego znajdujemy w bibliografiach Jochera i Wierzbowskiego. Pierwszy z nich zaliczył to dzieło do książek z zakresu prawa kanonicznego¹¹⁵, a drugi do książek teologicznych¹¹⁶.

Książki z zakresu teologii praktycznej stanowiły dużą część całej produkcji teologicznej polskich oficyn typograficznych do połowy XVI w., jakkolwiek w niniejszym artykule nie powiedziano nic o sporej liczbie książek traktujących o wychowaniu chrześcijańskim dzieci i młodzieży. Omówione tu druki służyły przede wszystkim duszpasterzom, pomagając im w dobrym wypełnianiu funkcji pastoralnych, a także w formacji duszpasterskiej kapłanów. Skierowane więc były na życie wewnętrzne i działalność zewnętrzną kapłanów. W omawianym okresie książki z zakresu teologii praktycznej, razem z księgami liturgicznymi, umożliwiały episkopatowi polskiemu przeprowadzenie akcji ujednoczenia sposobu sprawowania sakramentów świętych, szczególnie Eucharystii, na terenie licznych diecezji. Druk przyczynił się do przeprowadzenia tej akcji i w rezultacie do jej powodzenia, albowiem wytłoczone egzemplarze docierały do najdalszych zakątków kraju. Tak więc drukarze polscy w sposób istotny przyczynili się do lepszej organizacji życia kościelnego w Polsce.

THE PASTORAL-LITURGICAL AND CONFESSIONAL TREATISES AND BOOKS
ABOUT THE FORMATION OF PRIESTS AND RELIGIOUS PUBLISHED
IN POLAND UNTIL THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

Numerous books which were printed in Polish printing-houses in the period of 1475-1550 brought forth information necessary for an effective pastoral activity.

In the period before the Tridentine Council the pastoral-liturgical treatises played a great role in the formation of the clergy. Print contributed immensely to their expansion. The first treatise printed in

¹¹³ Zob. *Polonia Typographica saeculi sedecimi*, z. 7, poz. 93.

¹¹⁴ Sygn. Cim. 8°, 106 adl.

¹¹⁵ J o c h e r, dz. cyt., poz. 7680.

¹¹⁶ T. W i e r z b o w s k i, *Bibliographia Polonica XV ac XVI sec.*, vol. I-III, Varsoviae 1889-1894, poz. 2149.

Poland as early as ca. 1475, that is to say at the dawn of the history of printing, by Wrocław printer Kasper Elyan was the work of Mikolaj from Blonie (d. ca. 1440) entitled "Tractatus sacerdotalis de sacramentis deque divinis officialis et eorum administrationibus". The treatises of that kind were printed many times in Poland. They were written by Buchard and recast by Stanisław Zaborowski, the Primate of Poland, Jan Łaski and bishop Andrzej Krzycki.

The second group of books written for the clergy constituted the confessional treatises. Polish printers printed the works of: St Anthony from Florence, Mateusz from Cracow, Andrzej de Escobar, Alexander from Astia (Astexanus), Celsus Mafei and a work of a Polish writer who was probably Jakub from Tuchów.

The next group of books on practical theology constituted works dealing with the pastoral formation of priests and considering the very sacrament of priesthood. The most popular work which was printed as many as seven times in Poland was the work of an anonymous author entitled "Examen compendiosum pro iis qui sacris sunt initiandi ordinibus". It was a small catechism for priests based on "Manipulus curatorum" by Gvidon from Montrocher.

Polish printers printed also two works on the dignity of sacerdotal status as well as a few works devoted to sacerdotal celibacy.

The last group of printed texts were the books devoted to religious status.

In relation to the total theological outcome of the Polish typographic printing-houses until the middle of the 16th century the books which dealt with the above subject-matter formed the majority of all works.

Translated by Jan Klos